

UOT 398; 801.8

ÇİNARƏ RZAYEVA

İNAM VƏ İNANCLARIN HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA BƏDİİ HƏLLİ

Böyük dramaturq Hüseyn Cavidin əsərləri folklor nümunələrinin işlənməsi baxımından zəngin, dolğun və əhatəlidir. Folklor nümunələri, insani dəyərlərin ifadəsi Hüseyn Cavidin əsərlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu məqalədə Hüseyn Cavidin əsərlərində işlənən folklor nümunələrindən inam və inanclar tədqiqatına cəlb olunmuşdur. Cavid əfəndinin yaradıcılığında işlənən inam və inanclar folklor janrlarında işlənən inam və inanclarla müqayisə edilmiş, ortaya maraqlı faktlar çıxmışdır. Məqalədə həmçinin Hüseyn Cavidin yaradıcılığında işlətdiyi özünəməxsus inam və inanclar da təhlilə cəlb edilmişdir. Bu da böyük dramaturqun geniş təfəkkürə, yüksək düşüncəyə sahib olmasından irəli gəlir.

Dini inanclar da Cavid əfəndinin yaradıcılığında diqqətdən kənar qalmamış, bir sıra əsərlərində yer almışdır. Burada nəzəri fikirlər dramaturqun əsərlərindən verilən nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Tədqiqat zamanı yeni, maraqlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, folklor, inam və inanclar.*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında böyük romantik şair, dramaturq və bir türkçü-milliyətçi kimi tanınan Hüseyn Cavid öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan romantizmi tarixində özünəməxsus bir yer tutur. Onun əsərləri ilə ədəbiyyatımızın mövzular aləmi xeyli vüsətlənmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, **“Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitablarıdır”**. Bəli doğrudan da Hüseyn Cavid yaradıcılığı öz möhtəşəmliyi və zənginliyi ilə seçilir. Mütəfəkkir şair H. Cavid ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş və əsərləri ilə dramaturgiyamızı, ədəbiyyatımızı yüksəklərə qaldırmışdır. Professor Hüseyn Həşimlinin təbrincə desək “onun möhtəşəm ilham və bənzərsiz istedadla yazılmış müxtəlif janrlı əsərləri ədəbiyyatımızın ideya – bədii yüksəlişində çox mühüm rol oynamış və bu gün də oynamaqdadır” [9, s. 4].

Görkəmli ədibin əsərlərinin “ideya-bədii dolğunluğunu şərtləndirən faktorlar sırasında onun yaradıcılığında folklor nümunələri də özünəməxsus yer tutur. O, qədim və zəngin folklorumuzun mövzu, ideya və obrazlar aləmindən, sənətkarlıq məziyyətlərindən də yaradıcı şəkildə öyrənmiş, romantizm və folklor əlaqələri tarixində özünəməxsus sistem yaratmışdır” [14, s. 5]. Bu yaratdığı sistem dramaturqun əsərlərini daha da zənginləşdirmiş, gözəlləşdirmişdir. Əsərlərinə xüsusi anlam və məna qatan bu folklor janrları Hüseyn Cavid yaradıcılığında çoxluq təşkil edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının folklorunun tarixi çox qədimdir. İlk insan məskənlərinin meydana gəlməsi ilə birlikdə folklor da yaranmağa başladı. “Folklorun yaranmasında onun şifahiyyəti, bədiiyyəti, ənənəviyyəti, anonimliyi, kollektivçiliyi, varisliyi, tarixiliyi, transformativliyi və s. əsas rol oynayır” [7, s. 22].

Azərbaycan folkloru ilk növbədə janr zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqət cəlb edir. Mütəfəkkir şairin yaradıcılığına nəzər salanda folklorun demək olar ki, bütün janrlarına rast gəlirik. Hər bir janrı böyük ustalıqla əsərlərində işlətməsi, oxucunun diqqətini daha da cəlb etməsi onun bacarığının bir nümunəsidir. Hüseyn Cavid əsərlərində işlənən folklor janrlarından inam və inanclar da xüsusi seçilir. Xalq arasında “sınama, yozum, yozma, inam” [13, s. 312] kimi adları ilə tanınan belə nümunələrə dramaturqun yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür. Belə ki, zəngin yaradıcılığa sahib olan şair – dramaturq Hüseyn Cavid həm

məişətlə bağlı işlənən inam və inancları, həm də dini inancları yerli-yerində işlədərək xalqına bağlılığını, adət-ənənəni qoruyub saxladığını bir daha sübut etmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatında yer alan inam və inanclar ta qədim zamanlardan bugünümüzə qədər gəlib çatmışdır. “Düşüncə vahidi kimi inanclar funksional aktuallığını həmişə özünəməxsus şəkildə hifz edir” [1, s. 3].

Xalqımız tərəfindən sınımlaraq yaranan inam və inanclar özünəməxsusluğu ilə seçilir. Toylarda, yaslarda, gündəlik həyatımızda, səma cisimləri ilə, bitkilərlə, heyvanlarla və s. bağlı inanclar həm işlənmə yerinə görə, həm də müxtəlifliyi ilə bir-birindən seçilir. Bir neçə inanışlara nəzər salaq:

Toy mərasimlərində gəlin evə girəndə boşqabı sındırması ilə qada – bəlanın uzaqlaşdırılmasına, gəlinin başına şokalad, alma atılması şirinliyə, xoş günlərin olacağına inanılır. Bundan başqa, nikah kəsildəndə gəlinin bəyin ayağını ayaqlamasıyla və ya tərsinə, bəyin gəlinin ayağını ayaqlamasıyla gəlinin (bəyin) sözünün keçərli olacağına inanılır.

Xalq arasında yuxularla bağlı inanclar da az deyil. Yuxu ilə bağlı inanclar dastanlarda, nağıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə də tez-tez rastımıza çıxır. Görülən yuxular inama görə yozulur. Yaxşı yuxu xoş hadisələrin olacağı, pis yuxu isə bəd hadisələrin baş verəcəyi əlaməti kimi yozulur. Hətta dastan və nağıllarda görülən yuxuların dalınca gedib xeyir tapırlar. Yəni yuxuya olan inamdan doğan nəticələr folklor janrlarında daha çoxdur.

“Axır çərşənbə günündə alma yeyəllər. Cecədə olan toxumları sayırsan, on dənəsini yadlığın altına qoyursan və yatırsan, yuxuda qismətini görürsən” [10, s. 39].

Deməli, yuxuda qismətini görürsən, yəni gördüyün adamın sənə qismətini olduğuna inanırsan. Bu da yuxuya olan bir inanışdır.

Bundan başqa:

“Baca-baca axşamı subay qızlar başlarının altına qəyçi, pıçax, ayna qoyub niyyət edip yatırlar. Yuxuda nə görsələr onnar bu yuxunu öz niyyətdərinə aid edillər” [12, s. 110].

Qeyd edək ki, ilaxır çərşənbədə od qalandığı üçün xalq arasında ona baca-baca da deyirlər.

Yuxarıda verilən inanışın bir başqa forması da toy mərasimləri zamanı olur. Xalq arasında geniş yayılan, əsasən də subay qız və oğlanların toy mərasimində etdikləri bu inanış aşağıdakı kimidir:

“Toyda gəlinin sındırdığı nimçənin qırığını yatanda başının altına qoysan, yuxuda evlənəcəyin oğlanı görürsən” [12, s. 50].

Bundan başqa, folklor mətnlərində oxuyuruq:

“Hər ikisi başını Qara daşın üstə qoyub yatdılar. Yuxuda ağam Əmir Mömin bunnardan birinə buta verdi. Qənbərə isə söz demək, söz qoşmaq nıcatı verdilər. Hər ikisi yuxudan ayıldılar. Bir-birinə dedilər qardaş nə öyrəndin sən?

Mahmud dedi:

– Qardaş, mənə Misirdə Şahniyarı buta verdilər. Mən gərəh butamın dalısınca gedəm.

– Qardaş, sən gedirsənsə, mən də sənnən gedirəm [11, s. 404].

Verilən nümunədə oğlan yuxuda ona verilən butaya inanır və onun dalınca Misirə gedir.

Böyük şair Hüseyn Cavid yaradıcılığında yuxu ilə bağlı inanclar az sayda olsa da öz əksini tapmışdır. Folklorun digər janrlarına nisbətən inam və inanclar azlıq təşkil edir. Şairin yaradıcılığında yuxuyla bağlı inama nəzər salmaq yerinə düşər:

Ah, Qanpolad!.. Nuri-didəm, evladım!

Üç ay var ki, məktubunu almadım.

Üç ay var ki, taqət qalmamış bəndə,
Gözüm yollarda, intizar içində.
Hər gecə gördüyüm qanlı rüyalar
Göstərir ki, qorqulu bir xəbər var.
Bir yıldan fəzlədir hər ay, hər on beş
Məktub yollardı, eylərdi sipariş [3, s. 7].

Yuxarıda verilən nümunədə görülən yuxunun yaxşı olmaması pis xəbərin eşidiləcəyinə inanış kimi yozulur. Hər bir folklor janrını yaradıcılığında böyük ustalıqla işlədən Cavid əfəndi “Ana” faciəsində Səlmə ananın dili ilə yuxuya olan inamı da belə qələmə almışdır.

Bundan başqa, xalq arasında andlara da inam böyükdür. Əgər bir nəfər ilahi varlığa, müqəddəs insanlara, öz ailəsinə, övladına, hər hansısa bir nemətə (çörəyə, duza və s.) and içirsə, deməli, həmin şəxsin yalan danışmadığına inanılır. Həmin andlara bir neçə nümunə:

And olsun Əshabül-Kəfə.
And olsun kəsdiyimiz çörəyə.
And olsun çörəyin bərəkətinə.
Balamın adı haqqı.
Quran haqqı.
Çörək haqqı [12, s. 137] və s.

Aşağıda folklor mətnlərindən andlarla bağlı gətirdiyimiz bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

Bir qoca əkin əkirdi. Ucubılıxdan birinin yanına getdi dedi:

– Gedək mənə yer şumla.

Ucubılıx dedi:

Əvvəl yeyib, sonra şum edərəm. Günün sonunda da səndən muzdumu alaram. Qoca dedi:

– Yaxşı, ancaq gərək yeməmişdən üç dəfə yerə, üç dəfə göyə and içəsən. Ucubılıx dedi:

– Yox qoca, biz and içmərik.

Qoca dedi:

– Olmaz, günah eləmə. Gərək and içib yeyəsən.

Ucubılıx nə qədər inad etdisə, qoca əl çəkmədi. Axırda and içdi. Qoca dedi:

– Hə, indi olar, çörəyini ye [10, s. 18-19].

Verilən parçada aydın görmək mümkündür ki, qoca Ucubılığın yemək yedikdən sonra iş görəcəyinə inanmır buna görə də ona and içdirir. Ucubılıx and içəndən sonra qoca ona inanır.

Andlara olan inam da Hüseyn Cavidin yaradıcılığından yan keçməmiş, bir neçə əsərində əks olunmuşdur. İlk olaraq “Şeyx Sənan” əsərindən aldığımız bir parçaya nəzər salaq:

Yüce dağlar aşdım, ormanlar keçdim,
Gözəllər içində bir gözəl seçdim,
Bən o gündən yaradana and içdim,
Dünya gözəl olsa, dönməm yarımdan [3, s. 142].

Bu nümunədə də obrazın andına inanılır. Və vurğulayır ki, and içib sən, sözümdən dönməyəcək. Bu da anda olan inamın başqa bir nümunəsi.

“Afət” əsərinə nəzər salanda görürük ki, dahi şair Afətin dili ilə verilən bir parçada andı özünəməxsus formada işlətməmişdir.

D o k t o r. Afət! Bəni buraya niçin çağırıdın?

A f ə t. Səni sevdiyim için, sana pərəstiş etdiyim için.

D o k t o r. Ah, nə yaldızlı yalan!..

A f ə t. Xayı, yalan söyləmiyorum, and olsun uyqusuz gecələrə, and olsun ağlar gözlərə, and olsun gözəlliyə və məhəbbətə, bən yalnız səni seviyorum, yalnız sana qavuşmaq istiyorum. Əvət, mə'sum bir çocuq nasıl nurdan, rəngdən həzz alarsa, bən də səndən, sənin visalından o qadar zevq alıyorum" [4, s. 135]

Burada Afət Doktora olan sevgisinin yalan olmadığına görə yuxusuz gecələrə, gözlərə, gözəlliyə, məhəbbətə and içir. Onu da deyək ki, Afətin bu cür andları mahiyyətə romantizmin ideya-estetik mündəricəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavid yaradıcılığında folklorun bu nümunəsi özünə məxsus işlənmə yerinə görə seçilir.

Bildiyimiz kimi, hər bir yazıçı, şair dilində özünəməxsus orijinal ifadələr, söz birləşmələri işlədir. Məhz Cavid əfəndinin dili də öz orijinallığı ilə seçilir. Məsələn, onun yaradıcılığında heç qarşımıza çıxmıyan andıçmə növünə də rast gəlirik. Belə desək, Caviddə ilk dəfə fərqli bir and içməyə şahid oluruq:

İ k i n c i c a r i y ə

Sənsiz bütün cihan məhbəsdir ona.

S ü d a b ə

Xayı, inanmam buna.

İ k i n c i c a r i y ə

İnan, səhər yıldızına and olsun!

B i r i n c i c a r i y ə

Suriyənin şən qızına and olsun! [5, s. 174].

Bu parçada ikinci cariyənin yıldızlara, birinci cariyənin Suriyənin şən qızına and içməsi ilə şair özünəməxsus bir obrazlılıq yaratmışdır. İnsan özünə müqəddəs bildiyi hər şeyə, hər kəsə and içir. A. Nəbiyevin təbrincə desək: "andları müxtəlif inkişaf mərhələsində insanın müqəddəsləşdirdiyi, etiqad etdiyi varlıqlar, sitayiş etdiyi predmetlər və canlılar doğurmuşdur" [13, s. 317].

Böyük şairin dilində özünəməxsus inama rast gəlirik:

Hər xətvədə bu leyli-zərəfşan

Bir hiçliyə olmaqda şitaban,

Həsrətlə baqıb iştə uzaqdan

Dan yıldızi guya edər elan:

"Yaqlaşmada artıq dəmi-hicran,

Ey məsti-məhasin olan insan!

Al! İştə günəşdən sizə fərman!.." [2, s. 60]

Burada ulduzların hərəkətinə görə yaranan inancı görürük. Bu şeir parçasında dan ulduzunun hərəkəti ilə dəmi-hicranın yaxınlaşdığını şair böyük ustalıqla vurğulayır. Və burada müvafiq ədəbi məntiq də vardır. Belə ki, xəlvəti gecə görüşü danın sökülməsi, sübhün açılması ilə sona çatmalıdır. Nümunələrdən də göründüyü kimi "Cavidin şeirlərində dərin bir həyat fəlsəfəsi, sağlam bir məntiq, insanın kamalına möhkəm inam özünü göstərməkdədir" [6, s. 10]

Qeyd edək ki, xalq arasında da ulduzla bağlı inanclar çoxdur. Qədim dövrdə "səma cisimlərindən, onların hərəkəti, düzülüşü və s. ilə bağlı xalq müxtəlif şəkildə istifadə etmişdir" [13, s. 314]. "Küzəçioğlunun nağılı"ndan aldığımız bir parçaya diqqət yetirək:

"Oğlan der ki, oxu. Qız oxuyur. Oğlan der ki, yaxşı, sən bırdə gözdə, mənim iki qardaşım var. Bir qız dalınca gedirih. O qızı axtarax tapax, gəlib səni apararam. Göydə o parlarax

ulduz mənimdi. Bırda gözdə, o ulduza bax. Gördün ki, o ulduz söndü, deməh mən yoxam, hara gedirsən get. Qız sehri oxuyan kimi binanın dörd tərəfində alov yanır. Oğlan da gedir [12, s. 122]”.

Səma cismiylə bağlı başqa nümunə: “Qırx gün qırxlı uşağ gərək ulduz görmüyə, görəndə onun yuxusu az olur” [10, s. 42]

Günəşlə bağlı inanc da xalq arasında geniş yayılıb. Məsələn: “Günəşi hər gün dan yerində qarşılayan adamın ürəyi xəstə olmaz” [11, s. 22].

Verilən nümunələr səma cismləri ilə bağlı olan inancları özündə əks etdirir. İnam və inanclar müxtəlifliyinə görə Cavid yaradıcılığında xüsusilə seçilir.

Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin əsərlərində yer alan xalq inanclarının araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, ədib hər bir folklor janrını özünəməxsus ustalıqla və yerli-yerində istifadə etməklə əsərlərinin dilini daha da zənginləşdirmişdir. O, yazılı və şifahi ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini yaradıcılığında əks etdirməklə söz yaddaşımızın, klassik ədəbi fondumuzun zənginləşməsində və öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malik olan nümunələr ortaya qoymuşdur. Sənətkarın inam və inanclarla bağlı əsərlərinin təhlili göstərir ki, H.Cavidin yaradıcılığı bu kiçik janrın öyrənilməsində də istinad ediləcək ən mükəmməl mənbələrdən biridir. Cavidin yaradıcılığında sırf ona məxsus inanclar da vardır. Təhlillər apardığımız zaman şairin istər şeirlərində, istərsə də dram əsərlərində inam və inancların böyük məhərətlə işləndiyinin şahidi olduq. Bu da böyük dramaturqun geniş təfəkkürə, yüksək düşüncəyə sahib olmasından irəli gəlir.

Dahi şairin yaradıcılığında işlənən inam və inanclar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bir-birindən seçilir. Hüseyn Cavid romantik təfəkkürün nəticəsi olaraq əsərlərində diqqəti çəkən inanclara müraciət etmişdir. Bunu yuxarıda verdiyimiz nümunələrdən aydın şəkildə görə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev R. İnancların poetikası. Bakı, 2015, 125 s.
2. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid): 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 300 s.
3. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid): 5 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 420 s.
4. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid): 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 368 s.
5. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid): 5 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2007, 296 s.
6. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 256 s.
7. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2014, 350 s.
8. Hatəmi M. Xalq yaradıcılığında atəşpərəstliyin inikası. Nam. dis., Bakı, 1971.
9. Həşimli H.M. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 s.
10. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 513 s.
11. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, II c. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
12. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, III c. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
13. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I hissə. Bakı: Turan, 2002, 680 s.
14. Rzayeva Ç. Hüseyn Cavid və folklor. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 112 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: cinarerezayeva@yahoo.com.tr

Chinara Rzayeva

**ARTISTIC SOLUTION OF FAITH AND BELIEFS IN THE
WORKS OF HUSSEIN JAVID**

In terms of the use of folklore examples, the works of the great playwright Huseyn Javid are very rich and saturated. Examples of folklore, mythological images, the expression of human values clearly expressed in the works of Hussein Javid. Folklore samples used in the works of Hussein Javid were involved to the investigation in this article.

The beliefs and beliefs used in Javid Efendi's works are compared to the beliefs and beliefs of folklore genres. The article also examines his own beliefs and beliefs used in the creation of Hussein Javid. This is due to the fact that the great playwright has broad thinking and high thinking. Religious beliefs are also in the works of Javid Efendi and are included in a number of his works.

Theoretical views were shown by examples extracted from poems. New interesting scientific summary was gained during the investigation.

Keywords: *Hussein Javid, folklore, faith and beliefs.*

Чинара Рзаева

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ ВЕРЫ И ВЕРОВАНИЙ В
ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА**

Произведения великого драматурга Гусейна Джавида богаты полноценным использованием фольклорных материалов. Отражение фольклорных и мифологических образов и образы человеческих ценностей более ярко выражены в его творчестве. В этой статье привлечены к исследованию фольклорные материалы Гусейна Джавида.

Вера и верования, использованные в работах Джавида Эфенди, сравниваются с верованиями фольклорных жанров. В статье также рассматриваются его собственные убеждения, использованные в творчестве. Это связано с тем, что великий драматург обладал широким и высоким мышлением. Религиозные верования также находятся в работах Джавида Эфенди и включены в ряд его работ.

Здесь выделенные литературные идеи были выбраны из фольклорных примеров драматурга. При исследовании выявлены новые интересные научные результаты.

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, фольклор, вера и верования.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 01.11.2019

Son variant 17.01.2020